

Exil și „literatura lumii”

Drd. Ioana Brudașca (Hora)
Universitatea de Vest din Timișoara
CS I dr. habil. Grațiela Țuțuianu (coord.)

Abstract

The paper addresses exile from the perspective of the various angles it has been approached from throughout the times. It is a short journey through studies that analyze exile both from a political and social point of view, as well as from the psychological perspective of the exiled one, caught between the reality of the adoption country and the memory of the native homeland. Another objective of this paper is the mapping of the forms of hybridization that derive from the meeting and coexistence of two different cultures, of two languages that will learn that they can simultaneously and gradually inhabit the real and spiritual universe of the exiled one.

Keywords: *exile, identity, hybridization, world literature, national/transnational*

Introducere

Izgonirea lui Adam și a Evei din grădina Edenului, peregrinările lui Ulise, exilul lui Ovidiu și periplul evreilor spre Pământul Făgăduinței au ca punct comun o dislocare fizică în raport cu spațiul originar. Cum acesta stă sub semnul singularității, orice alt perimetru e asociat cu o patrie de adopție. Odată ce părăsește spațiul originilor, exilatul conștientizează acut ruptura. Mircea Eliade asocia exilul cu condiția umană și îl integra într-o serie de încercări inițiatice.

Pe de altă parte, e adevărat, *era o ruptură* (s. n.), simțeam că, pentru moment, nu puteam să scriu sau să public numai în română. Dar, în același timp, trăiam exilul și, pentru mine, acest exil *nu era o ruptură totală* (s. n.) cu trecutul meu și nici cu cultura română (Eliade 80).

Așadar, exilul e asociat cu o experiență-limită, cu o încercare (mai mult sau puțin) radicală, care îl determină pe cel care-l trăiește să își exploreze memoria, să își redefinească identitatea și să opereze o delimitare între apartenența națională și cea la țara de adopție. Totuși, oricât de categoric trasată, demarcația cuprinde o zonă de intersecție, fiindcă experiența exilului păstrează contururile unei patrii interioare, înțeleasă ca reprezentare mentală,

care generează comparații, schițează convergențe sau subliniază contraste între țara de adopție și pământul natal.

Unul dintre primii exilați reprezentativi în literatură a fost poetul latin Ovidiu, izolat în Tomis, unde a scris *Tristele* și *Ponticele*. Privit din perspectiva durabilei sale istorii, exilul poate fi definit ca o umbră a ființei umane, legat în chip intrinsec de aceasta. Prin înstrăinare și dezrădăcinare, prin nostalgie și inițiere, fixează un cronotop al căutării euului. Pe scurt, exilul înseamnă acțiunea impusă (ca o formă de pedeapsă) sau voluntară a unei persoane de a părăsi țara în care s-a născut, așa cum etimonul latin o arată: *ex(s)ilium, a scoate afară*.

Dar ieșirea din spațiul originilor primește mai multe forme și cunoaște diferite grade de intensitate a experienței-limită. Însă exilul, înțeles cu conotația lui politică, nu e întotdeauna o pedeapsă, ci și rezultatul unei opțiuni. Revoluția tehnologică de la sfârșitul secolului al XIX-lea și schimbările produse în câmpul politico-social au determinat o multiplicare a cauzelor care au condus, de atunci, la părăsirea patriei natale. De aceea, Edward Said (care afirmă, chiar în debutul eseului său, că exilul e fascinant de interpretat, dar teribil când e trăit) face diferența între refugiați, expatriați, emigranți și exilați propriu-ziși (Said 177). La rândul lui, Alexandru Paleologu distinge între emigrați și emigranți. Emigranții constituie grupul de oameni care pleacă în căutare de lucru, pe când emigrații își părăsesc țara din motive politice (Paleologu V). Întrebându-se „Cum să distingem între emigrație, diaspora și exil?”, Sorin Alexandrescu opinează că diferența între aceste noțiuni este determinată de factorii social-economici și politici. Emigrația reprezintă apanajul politicului, exilul are un caracter politic, iar diaspora este rezultatul istoriei, „existentă deci de mai mult timp în țara respectivă ca minoritate etnică, indiferent dacă motivul originar de a ajunge acolo fusese economic sau politic” (Alexandrescu 1-3).

Într-o altă paradigmă politică nefastă (mai exact, în totalitarismul comunist al anilor '80), Matei Vișniec a făcut aceeași alegere a autoexilului: în octombrie 1987, a cerut azil politic în Franța, după ce obținuse o bursă literară oferită de „La Fondation pour une Entraide Intellectuelle Européenne”, iar piesa sa *Caii la fereastră* fusese interzisă la Teatrul Nottara, înainte de premieră.

În comparație cu exilul, autoexilul (termen derivat din conceptul de bază) are o istorie mai restrânsă. Este un proces care apare abia după Evul Mediu și rămâne nedesprins de omul (post)modern. Adrian-Paul Iliescu observă „exilul modern este de cele mai multe ori o formă (mai direct sau mai deghizată) de autoexil”. (Iliescu 22-23).

Monica Lovinescu abordează acest concept din punct de vedere diacronic, propunând folosirea pluralului *exiluri*, deoarece există atâtea exiluri câte epoci, motivări, persoane (Lovinescu 171). O definiție nuanțată a

acestui concept este formulată de Laurențiu Ulici, care îl compară pe rând, cu o *fugă*, o *sanctiune*, o *opțiune*, o *aventură* sau un *destin*, integrând, după cum se observă, și accepția autoexilului. Enumerarea de termeni ce servește ca punct de comparație pentru exil este completată cu alte noțiuni, criticul literar conchizând că definiția exilului este dată de fiecare exilat în parte. (Ulici 1-3).

Verva semantică ce însoțește conceptul de *exil* vădește diversitatea cauzelor exilului și dificultatea de a restrânge într-un singur lexem totalitatea destinelor unor scriitori ce și-au asumat condiția de exilați. De la exil ca formă de pedeapsă situată pe o treaptă imediat inferioară celei cu moartea la conceptul de migrare, avatar al corectitudinii politice din ziua de azi, se întinde o arie vastă a semnificațiilor, în care termenul prim a cunoscut un proces de re-semantizare. Interesul continuu față de acest fenomen este vizibil prin multitudinea de cuvinte ce alcătuiesc câmpul său lexical: deportare, surghiun, expulzare, expatriere, pribegie, emigrant/ imigrant/ migrant, azil politic, diasporă. În funcție de disciplina care se ocupă de studiul acestui fenomen, se întrebuițează un termen specific. Domeniul literar se ocupă de studiul exilului, de rolul disidenței și al diasporei în evoluția literaturii, în timp ce științele sociale și politice preferă triadă emigrație/ imigrare/ migrare.

Pe de altă parte, reacțiile în viața publică nu pot fi desprinse de capacitatea de adaptare a exilatului în țara de adopție. Procesul de adaptare nu e lipsit de riscurile aduse de excesul adaptabilității, așa cum nici excesul specificității nu e protejat de amenințări, până la modificarea funcțiilor interpersonale ce condiționează existența grupului ca structură socială. (Benga 112-116) Dimensiunea socială a omului, pe care Ștefan Augustin Doinaș o numește socialitate, cartografiază un întreg teritoriu al relațiilor interculturale și al percepțiilor reciproce, al imaginilor acestor interacțiuni. Toate aceste aspecte au consecințe asupra gradului de hibridare lingvistică, identitară și culturală pe care o suportă (auto)exilatul.

Conchidem că, în toate formele sale, exilul presupune o rupere de rădăcini, de spațiul original,

o întrerupere a ritmului firesc al vieții și evoluției individului, acțiune fizică ce are ca efect psihic o pierdere temporară sau permanentă a identității, a simțului percepției spațiului și timpului și o încercare de compensare a tuturor acestor consecințe printr-un efort suplimentar de reamintire, reconstrucție și preservare a trecutului ce devine, prin purificare, ideal. (Briscan 25).

Totodată, varietatea accepțiilor acestui concept extinde câmpul metodologic, acroșând domenii dintre cele mai diverse: istorie literară, imagologie, sociologie, psihologie, istorie etc.

1.1. Etape ale exilului românesc

Istoria literară a încercat după 1989 recuperarea creațiilor literare ale scriitorilor aflați în exil și integrarea operelor acestora în circuitul literar românesc. Publicarea operelor a fost însoțită de recenzii și studii critice, interviuri, într-un proces firesc de reșezare a literaturii române a exilului în matca ei natală. Studiile de critică și istoriografie literară conturează fenomenul exilului românesc sub aspect diacronic, fapt ce conduce la o etapizare a valurilor de scriitori exilați.

Potrivit lui Laurențiu Ulici, fenomenul exilului românesc coboară în istorie până în secolul al XVIII-lea, dar momentele cheie se regăsesc în perioada comunistă, mai exact în intervalele temporale 1945-1949 și 1972-1989. Din punct de vedere statistic, numărul scriitorilor români exilați reprezintă „peste 12 la sută din numărul întreg al scriitorilor români în viață.”, determinând România să fie țara din sud-estul Europei (blocul ex-sovietic) cu cel mai mare număr de scriitori exilați.

În articolul *O paranteză cât o existență*, Monica Lovinescu disociază mai multe categorii de exilați care pot fi distribuite într-o structură etapizată (Lovinescu 171). Prima etapă corespunde perioadei 1946-1956, cuprinzând în special studenți români, și a avut fundamente exclusiv politice. Acești exilați au crezut, asemeni autoarei însăși, că șederea departe de țară va fi de scurtă durată, însă înfrângerea revoluției maghiare din 1956 a condus la năruirea speranțelor de salvare din partea statelor occidentale. A doua categorie de exiluri a fost cea de natură economică, în care oamenii au căutat bunăstarea materială în afara granițelor țării. A treia etapă de exilați se conturează în jurul luptei pentru drepturile omului din anii '70, ani în care intelectualitatea franceză își schimbă atitudinea despre marxism, iar acest fapt se reflectă în sprijinul dizidenților români aflați la Paris. Perioada de după 1989 este numită de Monica Lovinescu cu termenul de diaspora, întrucât, după această etapă istorică importantă, cei exilați nu își mai riscă viața întorcându-se în patria natală.

Eva Behring consideră exilul românesc un fenomen literar încheiat din punct de vedere istoric și face distincție între emigrările motivate politic, social și cultural dinainte de 1950 care prezintă un set de trăsături clar definite și emigrările cuprinse între anii 1945 și 1989. Trăsăturile exilului românesc relevă aspecte cultural-politice ce țin de asuprire, urmărire politică, discriminare, cenzură, interdicția de publicare și, nu în ultimul rând, închisoare. La acestea se adaugă sentimentul excluderii din țara de adopție sau o integrare incompletă, urmată de dorința de revenire în țară. După ce trasează această ramă a corelativelor exilului, autorea cartografiază o hartă a exilului românesc pornind de la cronicari până la perioadă comunistă. Sunt

incluși în această istorie Dimitrie Cantemir, revoluționarii pașoptiști, Panait Istrati, o categorie aparte de scriitori români de origine evreiască, scriitori români din Basarabia și Bucovina de Nord.

În cea de-a doua perioadă cercetătoarea delimitează trei valuri de emigranți. Primul val este situat între anii '40 și '50 și cuprinde scriitori ce au activat în corpurile diplomatice adiacente perioadei dictaturii lui Carol al II-lea și Ion Antonescu, precum Mircea Eliade, Vintilă Horia, Emil Cioran. Lor li se adaugă scriitorii și intelectualii care au ales exilul ca mijloc de exprimare liberă, constituind un punct de referință, prin vocile lor care au reușit să străpungă cortina de fier. Aceștia sunt Monica Lovinescu, Virgil Ierunca, Ștefan Baciuc, Alexandru și George Ciorănescu. Al doilea val se întinde între anii '60 și '70, iar cei mai reprezentativi scriitori sunt Paul Goma, Petru Dumitriu, Dumitru Țepeneag, Sorin Alexandrescu, Matei Călinescu, Ilie Constantin, Petru Popescu, Virgil Tănase, Ion Nemoișescu, Virgil Nemoianu. Ultimul val corespunde cronologic anilor '80, ultimul deceniu al dictaturii comuniste, o perioadă de înăsprire a cenzurii și manipulării, iar exponenții săi sunt Norman Manea, Ion Caraion, Dorin Tudoran, Alexandru Papilian, Bujor Nedelcovici, Nicolae Balotă, Mircea Zăciu, Lucian Raicu, Mircea Iorgulescu, Matei Vișniec ș.a.

1.2. Condiția de exil, între excludere și includere

Locuind într-o țară străină, scriitorul exilat se află într-un spațiu interstițial, stăpânit în mod constant de o stare de dislocare geografică. Prin deplasarea în spațiu, cel plecat forțează granițele confortului psihologic, obligându-se la o reconfigurare a universului geografic. Toposul casei în care a crescut și a copilărit, întregit de orizontul în care și-a desfășurat activitatea formatoare a caracterului și personalității sale, devine un tărâm al făgăduinței, un Ierusalim ceresc, sacralizat, un centru al lumii. Lumea din care cel plecat s-a distanțat este reCreată în mod repetat. E reimaginată. Există însă situații în care patria natală este un loc ostil, periculos, un ținut în care forțele creatoare sunt anihilate, în care regimul politic reprezintă un obstacol în calea exprimării libere. Experiențele lui Matei Vișniec în lupta lui cu cenzura comunistă sunt ilustrative în acest sens:

În 1987 am plecat în străinătate ca turist. Doream să-mi continui experiența de om liber în altă zonă a lumii, pentru că nu mai puteam accepta acest război al uzurii cu autoritățile care mă cenzurau permanent. (Manolescu 713).

Scriitorii exilați rup granițele personale și culturale, nevoiți fiind să se adapteze la noi realități geografice, la medii culturale nefamiliare și să învețe să se exprime într-o limbă nouă ce este corolarul unei culturi și al unei civilizații diferite față de toposul din care exilatul a plecat. Aceștia își

reconfigurează identitatea și modul de a gândi în funcție de noile experiențe și influențe culturale, iar acest proces determină o forțare a limitelor proprii. O soluție posibilă pentru adaptarea exilatului în noul mediu este un compromis între ceea ce a fost și ceea ce este, o veritabilă metamorfoză ce va avea efecte spectaculoase asupra demersului creativ.

În *How does exile make space?*, Doris Mironescu aduce în prim-plan perspectiva spațialității, așezând conceptele temporale ale lui Michael Foucault despre juxtapunere și simultaneitate în plan terestru, geografic. Noile hărți culturale au un substrat politico-geografic ce pornesc de la macro-realități actuale: globalizare, cosmopolitism, geo-critică sau planetaritate (Mironescu 289-308). Dar nu doar granițele fizice suferă însă mutații, ci și cele temporale. Criza temporală îl trimite pe cel deșărat din timpul liniar, istoric și cronologic, într-un timp fragmentat, distorsionat, psihologic și mitic.

Rupt de spațiul originilor, exilatul devine un exponent al nesiguranței, al dezorientării, un ins care își pierde echilibrul interior, supus astfel nostalgiei, dorinței de reîntoarcere în spațiul familiar. Adrian Dinu Rachieru aduce în discuție un dublu exil: cel extern este adesea privit ca fiind „mistificat și mitologizat”(Rachieru 10), în timp ce exilul interior înseamnă o retragere într-un spațiu privat, o individualizare și o autonomie a existenței.

Sentimentul de nostalgie produce o ruptură în sufletul celui exilat, o fragmentare a universului spiritual între dorința de includere în noul spațiu și cea de reîntoarcere în teritoriul natal. Această dihotomie se manifestă precum o criză existențială adiacentă celor cinci planuri ale creației: timp, spațiu, limbă, identitate și cultură. Nostalgia care declanșează criza determină ca fiecare dintre aceste componente să creeze

o tensiune care este cu greu sau deloc rezolvată și cu care omul dislocat se luptă întreaga sa viață, căpătând senzația de suferință perpetuă, asemănată deseori cu chinurile Purgatorului. Departe de familie și prieteni, trăind deodată într-un mediu necunoscut, el se află într-o situație confuză, dificil sau imposibil de înțeles (Brisca 41).

Rupt de matricea datoriilor față de obștea primordială, depozitat de sistemul fix de reguli, concepte și prejudecăți, scriitorul exilat aderă la o lume esențializată, universală, în care spiritul creator se poate materializa în voie. Exilul are pentru un scriitor o dublă valență, una nefericită (o ruptură de limba maternă, o pierdere, un regres) și una fericită deopotrivă (oportunitatea unei noi cariere, descoperirea unei noi lumi). Cei plecați vor experimenta într-o primă fază trauma pierderii patriei, iar prin tăierea cordonului ombilical ce îi lega de Țară exilații vor încerca să renască în alte locuri, purtând în suflet conștiința națiunii transcendente, cu grija de „a nu se pierde” (Eliade 7). Forța creatoare a celor fără de patrie va erupe afirmându-se dorința de integrare la limita supraviețuirii. „A începe de la zero, iată șansa celor care au

rămas în exil.” (Ungureanu 7). Unii vor reuși atât de bine să se alinieze în substraturile noii culturi, încât vor fi acceptați ca reprezentanți de renume ai țării de adopție sau chiar personalități de anvergură mondială, cum a devenit Mircea Eliade, ca istoric al religiilor, după stabilirea în SUA, sau Herta Müller, câștigătoarea Premiului Nobel în 2009.

Putem stabili, în acest context, valențele creatoare ale exilului: izvor de inspirație, catalizator sau prizonierat între amnezie (uitarea unui spațiu și a unui timp primordiale în existența umană) și anamneză (rememorarea trecutului). De asemenea, starea de exil împuternicește condiția paradoxală a exilatului și particularizează forța creatoare care derivă din aceasta:

Vocea migrantului va încerca să descrie, nu atât pentru alții, cât mai ales pentru el însuși, ce înseamnă a simți ca un străin și totuși ca acasă, a vorbi două limbi simultan sau niciuna, a trăi în același timp înăuntrul și în afara situației imediate, a fi continuu pe fugă, a gândi mereu la reîntoarcere, dar a realiza imposibilitatea de a o face, din moment ce nu este vorba doar despre o altă țară, un alt spațiu, ci despre un alt timp, în afara prezentului (Brisca 42).

Andrei Codrescu privește memoria ca fiind un reper esențial în profilul oricărui exilat care dorește să-și redefinească centrul prin antiteză cu tot ceea ce există în exteriorul acestui punct de referință, iar demersul rememorării capătă o viziunenouă, numită „memoria imaginativă” (Codrescu 125), în care accentul se deplasează de pe acuratețea istorică pe procesul anamnetic, ca soluție împotriva uitării.

O nouă viziune pe care ar dobândi-o exilatul este și în atenția lui Salman Rushdie, care așază în lumină simultaneitatea perspectivelor

Această viziune stereoscopică este, probabil, ceea ce putem noi să oferim în locul «imaginii de ansamblu», exilați, emigranți sau expatriați, sunt bântuiți de sentimentul că au pierdut ceva, de dorința de a revendica, de a se întoarce spre trecut, chiar și cu riscul de a fi transformați în stâlpi de sare (Rushdie 29).

Am arătat deja că exilul este o experiență complexă și multidimensională, care include dimensiuni sociale, culturale, politice și psihologice. Din punct de vedere filozofic, exilul poate fi abordat din mai multe perspective. Hannah Arendt vede exilul ca o condiție ce ar putea stimula dezvoltarea unei viziuni critice asupra lumii și oportunitatea de a dezvolta noi perspective asupra vieții. În opinia sa, exilul poate fi conceput ca o modalitate de a-și asuma responsabilitatea pentru acțiunile cuiva și de a încerca să construiești o nouă identitate și un nou simț al existenței. În același timp, exilarea poate fi privită și ca o experiență de excludere socială și politică. Exilul poate fi cauzat de discriminare, conflict social sau violență politică și poate duce la pierderea identității și a apartenenței sociale. Însă exilul este și o experiență de includere într-o altă cultură și societate (Arendt 338-340).

Acest aspect poate fi privit din perspective culturale antropologice, culturale și științifice, care converg spre ideea că exilul poate fi o oportunitate de a experimenta alte moduri de viață și de a descoperi noi perspective și sensuri ale existenței. Experiența exilului nu se reduce doar la o strămutare fizică. Ea implică procese spirituale profunde, iar dincolo de singurătatea exilatului se găsește o forță creatoare, constructivă, „Exilul poate fi stimulenta unui dinamism interior inepuizabil.” (Shafran).

Dintr-un unghi paradoxal privește exilul Giorgio Agamben, unul dintre cei mai interesanți filosofi contemporani: exilul presupune excludere și, totodată, includere, îndepărtare și, în același timp, captivitate. Cu alte cuvinte, e condiționat de puterea de a se menține în relație cu ceva presupus a fi lipsit de relație (Agamben 92). Pornind de la aceste considerații, Agamben construiește o întreagă argumentație a „stării de excepție” pe care ar induce-o condiția de exil și care s-ar structura pe un nucleu mesianic al așteptării și al urgenței.

Aceasta este și atitudinea lui Vișniec față de scris, în exil: se află într-o stare de urgență, din dorința de a recupera un timp petrecut într-o societate totalitară. Îndepărtat de patria natală, rămâne totuși captiv, într-o oarecare măsură, într-un imaginar care acroșează spațiul originilor, dar și în limba acestuia – pe care o folosește pentru a-și scrie proza.

1.3. Forme de hibridare (lingvistică, culturală, identitară)

Cu o formulă de existență în două lumi, în Franța și România, Matei Vișniec reiterează traseul exilatului care lasă în urmă un perimetru valorizat pozitiv. E o condiție asumată și exploatată creator, în care se păstrează nostalgia originilor și hrănită dorința de a le aduce, simbolic, în țara de adopție.

Primul lucru pe care îl așază în valiză exilatul este limba maternă, ce transportă la rândul ei un cumul de tradiții, obiceiuri, concentrând în memorie întreg trecutul cultural al neamului din care pleacă. Identitatea individului este legată intrinsec de limba sa maternă. Hotărârea celui exilat de a îmbrățișa un nou idiom, îndepărtându-l pe cel vechi atrage după sine o reconfigurare a sinelui interior, o pierdere intrinsecă, dar și noi modalități de adaptare prin forme diverse de hibridare culturală, identitară și lingvistică.

Hibridarea lingvistică are la bază principii contradictorii. Adepții relativității lingvistice, conform ipotezei lansate de Sapir-Whorf, pornesc de la ideea că modul în care un om conceptualizează lumea este determinat de structura gramaticală a limbii, categoriile și procesele cognitive sunt o consecință a categoriilor lingvistice. Edward Sapir preia teoria lui Humboldt care vede limba ca o manifestare în expresie a spiritului unei națiuni, un Weltanschauung și afirmă că

nu există nici măcar două limbi îndeajuns de similare pentru a permite o traducere perfectă între ele, iar faptul că fiecare idiom reprezintă realitatea diferită are drept consecință perceperea diferită a realității de către vorbitorii lui (Sapir 54).

Teoria universalistă contrazice această ipoteză, susținând că toate limbile respectă o structură de bază. Diferențele sunt doar aspecte superficiale și nu afectează procesele cognitive de profunzime care sunt comune tuturor ființelor umane. Lingvistica actuală echilibrează aceste teorii și conferă limbii vorbite de cel exilat o stare de mobilitate într-un cadru cultural stabil. Altfel enunțat, exilatul se află într-o continuă stare de alertă pentru a putea decodifica un registru semantic nou (limba noii sale patrii) cu instrumente culturale vechi (limba patriei natale) care i-au formatat operațiile gândirii prin prisma unor factori culturali și existențiali care nu își mai găsesc referentul în realitatea noii sale vieți, astfel „contactul prelungit cu o altă lume, o altă limbă, o altă cultură înseamnă inevitabil o restructurare radicală a întregii tale persoane. O distrugere și o reconstrucție. Un fel de moarte și o anume înviere.” (Cârnelci 313).

Exilarea, opinează Magda Cârnelci, reprezintă o expunere la diverse șocuri, cutremure ce vizează diferite paliere ale existenței umane echivalabile cu stadiile hibridării ființei exilate și cu formele de hibridare pe care cel exilat le experimentează. Primul șoc pe care îl identifică scriitoarea este cel civilizațional. „Ieșit dintr-o lume provincială săracă, izolată și stricată de un regim politic pe cât de aberant pe atât de constrângător, desigur că înduri în primul rând comoția aparent orbitoare a civilizației hibertehnicizate și a bunăstării.” (Cârnelci 313). Acomodarea la o civilizație are loc într-un ritm alert, familiarizarea dorindu-se o ștergere a diferențelor dintre exilat și autohton. Acestui prim șoc îi urmează cel cultural, în care cel plecat trăiește iluzia că

în definitiv aparținem aceleași civilizații europene, îți spui încrezător, și aceleași specii umane. În plus, ca român, cultura franceză în speță îți apare ca un bun cultural personal, l-ai asimilat prin educație, prin lecturi, din manierele mediului tău. Parisul, desigur, îl cunoști din cărți mai bine decât Bucureștiul (Cârnelci 313).

Din această aparență a cunoașterii celeilalte lumi se iese printr-o aprofundare sistematică, prin învățarea regulilor sociale, a recunoașterii tipologiilor umane și a intrării în conflict cu exponenții lor. Hibridarea culturală poate avea loc doar dacă este angajată de o resetare a codurilor de conduită.

Conștiința umană este răscolită apoi de șocul lingvistic, notează Magda Cârnelci. Exilatul constată că limba pe care a învățat-o acasă este una exclusiv livrescă, artificială, care nu se încadrează în standardele limbii vii ale țării adoptive. Scriitoarea afirmă că pentru a începe

să vorbești cu adevărat o limbă, în felul ei natural, trebuie desigur să începi realmente să gândești în structurile ei (...), trebuie să renunți măcar temporar la structurile tale mentale anterioare, astfel spus, să lași deoparte gândirea pe care limba ta maternă ți-a înoculat-o în mod înconștient (Cărneci 313).

Sunt enumerate și câteva șocuri mai subtile, cum ar șocul dimensiunii politice, șocul cosmopolit, șocul masei, marcate de diferențele de opinie politică, de existența unui spațiu multinațional și multiethnic în care exilatul se dizolvă, se pierde ca individualitate. Corelarea acestor ciocniri violente între vechiul eu și noul eu al exilatului reprezintă o

dramă a propriei individualități. (...) În noua lume în care vrei să exiști chiar și numai pentru o vreme, nu mai ești nimeni, nu ești nimic, numele tău, rolul tău ori locul tău de dinainte nu mai contează. Până să înveți setul de reguli al noului loc, străbați o perioadă pustie, un deșert interior, un fel de interval dureros și teribil, situat între fantoma vechiului tău edificiu lăuntric și silueta necunoscută a unei probabile noi identități (Cărneci 313).

Exilul ca dezrădăcinare, ca ruptură biografică și culturală, îl plasează pe exilat într-un spațiu identitar de interval, silindu-l să își reconfigureze sinele în concordanță cu cadrele culturale ale noii sale lumi.

În studiile literare, hibridarea culturală este considerată un aspect definitoriu al literaturii postcoloniale și postnaționale. Literatura fostelor colonii cuprinde scriitori care au fost afectați de efectele colonialismului și care explorează problematica identității, cea a luptei de putere și a migrației între două culturi. Hibridarea identitară este un concept care se referă la interacțiunea și amestecul dintre două sau mai multe identități culturale distincte. Pentru Homi Bhabha, identitatea hibridă înseamnă o formă de rezistență împotriva dominanței culturale și a puterii coloniale, în care subiectele marginale adoptă și adaptează elemente din cultura dominantă pentru a-și crea propriile identități și forme culturale. În opinia sa, hibridarea identitară implică „o a treia cale” (Bhabha 36) care se află în exteriorul dualismului reducionista al identităților culturale pure.

Pentru Matei Vișniec șocul lingvistic în țara de adopție a fost absent. Incapacitatea de a împărtăși o identitate culturală unică (sau de a renunța la una dintre identități) îl apropie de Andrei Codrescu, despre care s-a remarcat că poartă stigmatul cultural al identității diferenței (Marin 97). În cazul lui Vișniec, noua identitate (a diferenței) s-a configurat în jurul bilingvismului: „folosesc cuvintele și în românește, și în franceză, le transfer din română în franceză, din franceză în română, traversez frontierele cu ele, deci sunt un profesionist al cuvintelor.” (Vișniec). A treia cale (în termenii lui Homi Bhabha) se constituie pe temelia unui continuu transfer între două limbi și două culturi, în care elementul dominant e dificil de fixat.

1.4. Exilul ca *navetă culturală*

Am arătat că exilul în Franța, ca țară de adopție, a generat o hibridare culturală, lingvistică și identitară (în accepția dată de „a treia cale”). Matei Vișniec reprezintă un caz aparte în ceea ce privește bilingvismul, având *rădăcinile* bine ancorate în spațiul bucovinean al României și *aripile* în Franța. După plecarea din România, scriitorul e hotărât să își scrie opera în două limbi, începând cu traducerea în limba franceză a pieselor ce nu au trecut de cenzură în România și care în ediția română vor fi publicate abia după anii '90. Continuă să scrie opera dramatică în franceză, conservând limba română liricii și prozei. Practicarea jurnalismului la secția în limba română a RFI prelungește contactul nemijlocit cu limba maternă într-un context social și informațional francez, „o navetă neîntreruptă între cele două universuri culturale, mai mult decât utilă, fără doar și poate, propriei literaturi.”(David 30). Sau, așa cum mărturisește autorul într-un interviu,

în toți acești ani, mai precis din 1987 încoace, mi-am propus un fel de disciplină ca scriitor bilingv: mi-am scris piesele sistematic întâi în franceză (și apoi le-am «transpus ») în română, dar romanele și proza le-am scris în românește (Vișniec).

Pentru scriitorul român, limba franceză va rămâne „o limbă de împrumut”, care a acționat ca „un veritabil agent literar” (Vișniec).

Cercetătoarea Emilia David analizează, în amplul studiu intitulat *Consecințele bilingvismului în teatrul lui Matei Vișniec*, trei direcții principale în ceea ce privește raportul și dialogul care se stabilește între cele *mâini* ale scriitorului, conturând etapele de creație după desțărare, conturând trei etape. Prima etapă corespunde cu anii de creație petrecuți în România, din momentul debutului în 1977 și până în 1987. A doua etapă, cuprinsă între anii 1987-1992, reprezintă potrivit autoarei o „căutare a propriei identități literare a autorului, într-un mediu lingvistic și cultural nou” (David 13), perioadă intitulată *bilingvism parțial sau incipient*.

Direcția demersului traductiv e unică (dinspre limba română spre limba franceză) și constă (...), în traducerea unui text literar original dintr-o limbă-sursă într-o limbă țintă, proces în care rolul decizional asupra soluțiilor adoptate îi aparține autorului (David 13).

A treia etapă, cea de *bilingvism deplin sau matur*, se evidențiază printr-un nivel superior de înțelegere a deosebirilor dintre codurile lingvistice și culturale specifice celor două limbi, dar și printr-un mecanism perfecționat de Vișniec de a jongla, în dramaturgie mai ales, cu niveluri distincte de așteptare din partea publicului spectator. Semnalăm aici faptul că poezia și primele

piese de teatru sunt traduse din română în franceză, în timp ce opera dramatică din etapa bilingvismului matur este scrisă simultan în ambele limbi.

Transformarea autorului-traducător în autor bilingv este relevantă deplin în gradul de permisivitate pe care traducerea o reflectă, cu alte cuvinte, atunci când își rescrie piesele în română, Vișniec este mai mult decât un traducător alograf. Adaptând un text dramatic contextului românesc, el îl recreează având la îndemână mijloace artistice pe care un traducător obișnuit nu și le permite.

În general, de când trăiesc în Franța, încep prin a-mi scrie piesele în franceză. Imediat însă le «transfer» în română, ceea ce înseamnă rescrierea lor, de fapt. În cazul acestei noi decantări, textul se dezvoltă, structura piesei se consolidează... Ceea ce mă obligă să revin la textul francez... Naveta între cele două limbi poate continua multă vreme, cu revelații dintre cele mai fructuoase, pentru că textul este «cântărit» astfel în două universuri emoționale, în două coduri de sensibilitate (Vișniec).

Remarcăm că acest transfer lingvistic se aplică doar operei dramatice, fiindcă Vișniec scrie poezie și proză doar în limba română, iar transpunerea romanelor în limba franceză e încredințată traducătorilor. În concluzie, afirmă Emilia David,

transferul lingvistic înseamnă pentru operă deopotrivă pierdere și câștig (...) fiecare scriitor bilingv perpetuează conștient sau nu o practică prin care opera tinde să mențină în limba-țintă cel puțin o trăsătură definitorie a scriiturii sale. Matei Vișniec mizează pe poezie, care impregnează în fond totalitatea producției sale literare (David 19).

2. O literatura periferică și „republica mondială la literelor”

Amplasarea geografică, dar și influențele care au amprentat spațiul cultural românesc au condus la încadrarea literaturii române în categoria marginalului, a periferiei sau a minorului. Atunci când cartografiem teritoriul literaturii lui Vișniec, considerăm mai potrivit conceptul de spațiu periferocentric, în sensul pe care Marko Juvan i-l dă acestuia, ca interferență între puterea centrului și autonomia/ imaginarul național, mai precis

acesta ar putea fi motivul pentru care literatura mondială e mereu localizată și pusă în perspectivă: ea poate fi înțeleasă doar prin arhivele și perspectivele câmpurilor literare localizate, în vreme ce distribuția zonelor centrale și periferice de producție și consum de literatură mondială e supusă schimbărilor istorice și sistemice globale (Juvan 47).

Mircea Martin investighează complexele literaturii române, începând cu originea umilă a limbii române, întârzierea în raport cu celelalte culturi și civilizații, discontinuitatea, absența capilor de serie, izolarea provincială,

lipsa de audiență, datorată circulației strict naționale a limbii române, imitația și complexul începutului continuu: „Sfâșiată între obsesia începutului și aceea a unui monumental ce nu e închipuit altfel decât printr-un nou început, cultura română se menține într-un provizorat pe care îl contrazic realizările, dar mai cu seamă disponibilitățile majore.” (Martin 44). Dar ce este literatura transnațională? Se referă la literatura care trece dincolo de granițele naționale și explorează interacțiunile culturale și procesele de globalizare și cosmopolism - aspect ce își găsește ecou în creația lui Matei Vișniec, scriitor care face naveta între două spații culturale și lingvistice diferite. În amplul studiu intitulat *Republica Mondială a Literelor*, Pascale Casanova întreprinde o incursiune în lumea literaturii începând cu constituirea unui set de principii care stau la baza apariției istoriilor literare naționale, istorii ce vor determina un corpus livresc pentru o istorie mondială unică.

Concluzii

Consacrarea unui scriitor în spațiul literar universal se dobândește prin traducere, aceasta a devenit „miza și arma principală a rivalității universale dintre jucători, una dintre formele specifice ale luptei din spațiul literar internațional; este un instrument cu geometrie variabilă, a cărui folosire diferă în funcție de poziția traducătorului și a textului tradus” (Casanova 40). Datorită inegalității dintre limbi, traducerea are efectul unui bumerang. Pentru limbile mai sărace literar, traducerea va constitui o introducere, fiind un mod de a acumula resurse, de aducere a centrului spre periferie, pentru limbile consacrate, traducerea va avea o funcție de exportare, de difuzare, de împrăștiere în plan internațional a capitalului literar central.

Chiar dacă pentru Vișniec orașul Rădăuți continuă să reprezinte centrul lumii, după cum scriitorul afirmă (Vișniec), iar Parisul marchează (prin deducție) periferia, scriitorul îi datorează Franței accesibilitatea la un public mult mai numeros pentru operele sale, prin traducerea în mai mult de 30 de limbi, iar teatrului, o receptare augmentată de multitudinea de puneri în scenă a pieselor.

Bibliografie

- Manolescu, Florin. *Enciclopedia exilului literar românesc 1945-1989*. București: Editura Compania, 2003.
- Agamben, Giorgio. *Homo Sacer. Puterea suverană și viața nudă*. Trad. de Alexandru Cistelean. Cluj-Napoca: Editura Ideea Design&Print, 2006.
- Arendt, Hannah. *Originile totalitarismului*. Trad. Ion Dur, Mircea Ivănescu. Ed. a III-a. București: Editura Humanitas, 2014.
- Behring, Eva. *Scriitori români din exil 1945-1989 O perspectivă istorico-literară*. Trad. din lb. germ. de Tatiana Petrache și Lucia Nicolau. Ediție revăzută de

- Eva Behring și Roxana Sorescu. București: Editura Fundației Culturale Române, 2001.
- Benga, Grațiela. *Eliade. Căderea în istorie*. Timișoara: Editura Hestia, 2005.
- Bhabha, Homi. *The location of culture*. London and New York: Routledge, 1994.
- Briscan, Zara. *Literatura din exil*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2016.
- Casanova, Pascale. *Republica Mondială a Literelor*. Trad. din limba franceză Cristina Bîzu. București: Editura Art, 2016.
- Cârnelci, Magna. „Exilul provizoriu”. *Secolul XX*, 10-12 (1997), 1-3 (1998).
- Codrescu, Andrei. *Disparația lui „Afară”*, București: Editura Univers, 1995.
- David, Emilia. *Consecințele bilingvismului în teatrul lui Matei Vișniec*. București: Editura Tracus Arte, 2015.
- Eliade, Mircea. *Încercarea labirintului*. Trad. și note de Doina Cornea. Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1990.
- Iliescu, Adrian-Paul. „Exil, exil interior, modernitate”, *Secolul XX*, 1-2-3 (1998).
- Marin, Noemi. *The Rhetoric of Andrei Codrescu: A Reading in Exilic Fragmentation*, în Domnica Radulescu (coord.), *Realms of Exile: Nomadism, Diasporas, and Eastern European Voices*. Lexington Books, Lanham, MD, 2002, p. 97.
- Martin, Mircea. *G. Călinescu și „complexele” literaturii române*. Postfață de N. Manolescu, Pitești: Editura Paralela 45, 2002.
- Mironescu, Doris. *How Does Exile Make Space? Contemporary Romanian Emigre Literature and the Worldedness of Place: Herta Müller, Norman Manea, Andrei Codrescu*, în vol. *Romanian Literature as World Literature*. Eds. Mircea Martin, Christian Moraru, Andrei Terian. New York: Bloomsbury Publishing, 2017.
- Paleologu, Alexandru. *Exil, emigrație, diaspora*. Prefață la *Vocile exilului*. Ediție îngrijită de Georgeta Filitti. București: Editura Enciclopedică, 1998.
- Rachieru, Adrian Dinu. *Voci din exil: alte polemici de tranziție*. București: Editura Ideea Europeană, 2022.
- Rushdie, Salman, *Patrii imaginare*. Trad. din limba engleză de Silvia Chirilă. Iași: Editura Polirom, 2008.R
- Said, Edward. *Reflections on Exile and Other Essays*, Cambridge: Harvard University Press, 2002.u
- Shafraan, Dan. „Exilul ca forță creatoare”, *Limba română*. Revistă de știință și cultură. Nr. 11, anul XIV, 2004. Nr. tematic *Zile și nopți de literatură : exilul și globalizarea*. Trad. Lilia Țurcanu.
- Ulici, Laurențiu. „Avatarii lui Ovidiu”, *Secolul 20*, 10-12 (1997), 1-3 (1998).
- Vișniec, Matei. „Sunt un profesionist al cuvintelor”, în *Dilema Veche*, 515 (24-30 decembrie 2013).